

УДК 801.5+811.161.2*367.5

ДО ПИТАННЯ КОМПЛЕКТИВНИХ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ПІДРЯДНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

Галина Кутня

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська, 1/234, 79000 Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17*

Проаналізовано окремі питання, пов'язані з виділенням та статусом комплексивних семантико-синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях. Такі відношення розглянуто як додаткові (вторинні) на тлі основних (первинних) – об'єктних, означальних, обставинних. Установлено семантико-граматичні моделі синтаксично зв'язаних словосполучень, у яких виділено комплексивні відношення, порушено питання впливу контекстуальних чинників на формування відношень комплексивності.

Ключові слова: підрядні словосполучення, комплексивні семантико-синтаксичні відношення, синтаксично неподільні словосполучення, аналітичні члени речення.

У теорії підрядного словосполучення аналіз семантико-синтаксичних відношень є важливою оцінкою синтагматичних зв'язків між словами. Як відомо, на основі цього і формуються синтаксичні функції членів речення. Встановлення синтаксичних відношень між компонентами словосполучення та речення ґрунтується на логічно-змістових засадах: „вони зумовлені змістом та граматичною сутністю головного і залежного компонентів словосполучення, що поєднано відображають ті реалії та відношення між ними, які наявні в об'єктивній дійсності” [3, с. 53]. У порівнянні з ними, способи зв'язку (узгодження, керування, прилягання) є формально-граматичними. На сьогодні в підрядних словосполученнях виділяють три основні (об'єктні, означальні, обставинні [5, с. 239]) та два додаткові (апозитивні [6, с. 73], комплексивні) типи семантико-синтаксичних відношень. Семантико-синтаксичні відношення першої групи є визначальними, адже на основі них розмежовують синтаксичні ролі другорядних членів речення. Виділення їх в сучасному синтаксисі словосполучення є традиційним. Натомість апозитивні та комплексивні відношення, на відміну від об'єктних, означальних та обставинних, в академічних граматиках різних років виділяють в окремі види нечасто. Відтак видається актуальною спроба аналізу таких відношень щодо доцільності їх виділення в академічній граматиці, специфіки словосполучень, в яких вони функціонують, тощо. Мета статті – схарактеризувати словосполучення, у яких встановлюються комплексивні відношення, щодо семантики, структурно-граматичних особливостей, синтаксичної функції в реченні та ін.

Про різновид семантико-синтаксичних відношень під назвою ‘комплексивні’ почали говорити в граматиці у 70-х р. р. минулого століття. Сам термін щодо семантики досить прозорий: вихідний іменник (лат. *completus*) означає „склад чого-небудь, доповнювання, збільшення до повного складу” [11, с. 369]. Тому такі відношення в підрядному словосполученні визначають як доповнювальні: головне слово вимагає смислового довершення. Саму ідею комплексивності в синтаксисі варто, очевидно, шукати в міркуваннях Л. Теньєра, який зауважував, що стрижневе слово потрібне для того, щоби

слугувати семантичною точкою опори для підпорядкованого [13, с. 54]. Щоправда, в концепції відомого французького мовознавця йшлося взагалі про синтаксичні підрядні зв'язки між словами, але найдоцільніше така думка відображає саме принцип підрядного зв'язку з комплексивною семантикою. Термін набув використання переважно в російській граматиці (Н. С. Валгіна, В. В. Бабайцева, М. М. Шанський, Н. Д. Арутюнова [1, с. 584]), згодом утвердив свої позиції і в підручниках зі синтаксису української мови (Н. Гуїванюк, М. Кобилянська, І. Слинко, А. Загнітко). В одних наукових джерелах аналізовані відношення ілюстровані лише прикладами словосполучень із кількісною семантикою („предмети та їх кількість” [2, с. 48]): *три вікна, багато студентів*, в інших ідею ‘комплексивності’ перенесено на семантико-граматичні моделі нерозкладних словосполучень не лише підметів, а й присудків [10, с. 24]: *став учителем, здавався пригніченим, захотів відпочити*. Цілісність словосполучення, зумовлена специфікою семантики опорного компонента, нейтралізує дискретність значення залежного компонента, відтак виникають підстави розглядати такі відношення між опорним та залежним компонентами як окремий тип. Комплексивні відношення засвідчують найвищий рівень заміщення валентної зумовленості слів у системі дистрибутивних зв'язків.

Комплексивність передусім відзначаємо в тих словосполученнях, у яких синтаксична нерозкладність зумовлена власне семантичними чинниками, тобто в семантично нерозкладних одиницях. На сьогодні такі неподільні словосполучення зазнали майже вичерпного аналізу з погляду їхніх семантико-структурно-граматичних моделей у ролі членів речення, передусім головних [8]. У таких словосполученнях потреба реалізації семантичної релятивності для опорного компонента є, як правило, властивістю постійною, здатною проявлятися в будь-якому контексті. Семантико-граматичними ‘релятемами’ виступають усі частини мови, тому з погляду частиномовного вираження опорного компонента комплексивні відношення можуть стосуватися, відповідно, всіх типів словосполучень:

- 1) субстантивних: *сотня гривень, частина зошитів, початок канікул*;
- 2) нумеральних: *п'ятдесят стільців, кількадесят воїнів, вісімнадцяте лютого*;
- 3) прономінальних: *щось невідоме, ви з Миколою*;
- 4) вербальних: *міг вивчитися, був учнем, продовжує розважатися*;
- 5) ад'єктивних: *спроможний вивчити, здатен вирішити*;
- 6) адвербіальних: *можна прочитати, необхідно прочинити*.

І. Слинко, Н. Гуїванюк, М. Кобилянська вважають, що комплексивні відношення варто вбачати в словосполученнях, „коли залежна форма не має ні об'єктного, ні означального значення, а потрібна для того, щоб доповнити інформативно недостатнє слово” [10, с. 24]. Частково можна погодитися з такою думкою: справді, об'єктне чи означальне значення в синтаксично нерозкладних словосполученнях видається семантично нейтралізованим унаслідок цілісності синтаксичної одиниці, однак говорити про його відсутність перебільшено. На нашу думку, в синтаксично цілісних словосполученнях зберігаються первинні відношення: *п'ять (чого?) тістечок, здавався (яким?) огрядним, продовжував (що?) працювати* тощо. Однак залежно від семантики опорного компонента, а саме від ступеня її нейтралізації, означальні чи об'єктні відношення в таких одиницях менш виразні, аніж у словосполученнях вільних. Наприклад, у поєднаннях із кількісними числівниками, особливо з тими, що узгоджуються з іменниками – *два, три, чотири* (як-от *два друга*), ступінь семантико-синтаксичної спаяності компонентів дуже високий, про що свідчать труднощі у формулюванні питання від опорного до залежного компонента, тоді як

в словосполученнях, наближених до одиниць із значенням кількості – поєднаннях із родовим партитивним при іменниках, що позначають частину від цілого, – синтаксична нерозкладність нижчої спаяності, тому об'єктні відношення відносно чіткі: *ложка* (чого?) *меду*. Відтак про комплективність можна говорити як про ознаку структурно-семантичну, системну, властиву для словосполучень різних структурно-граматичних моделей, які лише об'єднані в один тип за ознакою семантичної неподільності.

Отож, комплективні відношення як вторинний тип зіставляються з основними, первинними. Найчисельніше комплективність ілюструють одиниці з первинними **об'єктними** відношеннями. Це стосується словосполучень:

- 1) із кількісною семантикою: *п'ять осіб, двійко діточок, пара голубів, десяток курей, стільки снігу, багато конвалій*, у тому числі метафоризованою квантитативністю: *море снігу, злива оплесків*;
- 2) зі значенням сукупності: *натопи уболівальників, згряя горобців, череда корів*;
- 3) зі значенням соціативності: *ми з вами, дівчина з хлопцем*;
- 4) словосполучення зі значенням вимірів (із родовим партитивним): *склянка узвару, краєчок неба, шматок паляниці*;
- 5) фазові поєднання – як субстантивні, так і вербальні: *почав читати, закінчує вишивати, кінець року, середина серпня*;
- 6) поєднання з модальними одиницями: *здатен порозумітися, можна прочитати, бажав познайомитися*;
- 7) вербальні поєднання буттєвої та процесуальної семантики: *став учителем, був песимістом*;
- 8) словосполучення зі значенням вибірковості: *хтось із хлопців, багато з нас, п'ятеро зі студентів*.

Також можуть зазнавати семантичної граматикалізації і словосполучення з первинними **означальними** відношеннями. Комплективні відношення відзначаємо:

- 1) в окремих кількісних словосполученнях (при узгодженні числівників з іменниками): *один вареник*;
- 2) у поєднаннях субстантивно-пронімінальних чи субстантивно-ад'єктивних, наближених до кількісних за значенням: *всі працівники, ціла аудиторія*;
- 3) у словосполученнях із генітивною метафорою, зокрема з якісною або ж кількісно-якісною: *підкова місяця, герби дубів, храми беріз*;
- 4) у словосполученнях із неозначеною семантикою опорного компонента: *щось цікаве, хтось високий*;
- 5) предикативні утворення з опорними дієсловами модальності, буття, процесу, руху: *здаються дорослими, буде вродливою, ростуть здоровими, прийшов втомленим*.

Щодо первинних **обставинних** відношень, то вони найменш чисельні, стосуються лише семантики способу дії. Такі відзначаємо у предикативних поєднаннях із фазовими, буттєвими, модальними дієсловами в безособовому значенні, на зразок наведених вище: *ставало спекотніше, здавалося тепліше, буває сумно*.

Як попередньо зазначалось, словосполучення, засвідчені комплективними відношеннями, традиційно зіставляють із функціями аналітичних (складених) підметів та присудків, хоча вони можуть виконувати також і синтаксичні ролі другорядних членів речення [9], адже в цілому вказані структурно-граматичні моделі є 'контекстуально стійкими'. Синтаксична цілісність більшості таких моделей встановлюється на основі

потенційного контексту, на основі їхньої типової сполучуваності. Однак варто пам'ятати, що в конкретному висловлюванні контекстуальні чинники можуть впливати на дискретність словосполучення, відтак і на оцінку семантико-синтаксичних відношень між його компонентами. Свого часу ще І. Кулик зазначав: „Словосполучення поза контекстом може і не мати того певного смислу, якого воно дістає в зв'язку з іншими словами і словосполученнями в реченні. Тому вивчення функцій і значення словосполучення у відриві від змісту висловлення, поза зв'язком даного словосполучення з іншими словами речення, без урахування експресивних засобів, стилістичних особливостей речення, без урахування взаємодії граматичних і лексичних моментів не дасть належних науково цінних результатів” [7, с. 5].

Так, наприклад, синтаксично неподільні субстантивно-нумеральні словосполучення в реченні, вжиті в непрямих відмінках, оцінюють як вільні одиниці, із самостійною синтаксичною функцією числівника [7, с. 55], [11, с. 67]: *Він прийшов з десятима яблуками*. У такому реченні числівник самостійно виконує синтаксичну функцію узгодженого означення. Таке традиційне бачення, на перший погляд, нівелює розуміння квантитативних поєднань як нечленованих одиниць сталої семантико-граматичної моделі, адже формально-граматичні чинники, які і визначають спосіб граматичного зв'язку в словосполученні, не мали би впливати на семантичну зв'язаність самих компонентів. Однак можливість елімінування числівників у таких випадках: *А дід уже прожив сто років та це з трьома синами й п'ятьма онуками* (І. Нечуй-Левицький) → *А дід уже прожив сто років з синами й онуками* – свідчить на користь традиційного підходу [9, с. 65]; комплексивні відношення в таких поєднаннях руйнуються: у словосполученні з *трьома синами* засвідчуємо означальні семантико-синтаксичні відношення.

Загальновідомо, що від формально-граматичних чинників, а саме від значення числа дієслова-присудка, також залежить і виокремлення соціативних субстантивних утворень, порівн.: 1. *Дідусь з онуком завітали в гості: дідусь з онуком* (комплексивні відношення, синтаксично неподільне). 2. *Дідусь з онуком завітав у гості: завітав з онуком* (синтаксично вільне, об'єктні відношення). Тому неподільні соціативні утворення завжди будуть у реченні лише за умови вираження обох суб'єктів формою множини: *ми з вами, хлопці з дівчатами* тощо.

Синтаксичну неподільність словосполучення також може визначати і відмінкова форма опорного компонента іменного словосполучення. Так, у субстантивних одиницях між опорними іменниками та залежними узгодженими формами прикметників, займенників, порядкових числівників встановлюються релятивні відношення в непрямих відмінках, що призводить до семантичної та синтаксичної спаяності компонентів. Такі синтаксично нерозкладні словосполучення, з первинними означальними відношеннями, найчастіше виконують у реченні цілісну синтаксичну функцію обставин, відповідно до семантики опорного іменника. Найчастіше це одиниці зі значенням часу: *(не бачились) останнім часом, (працювали) того тижня, (приїжджали) тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року, (відбувалося) минулого тижня, (вчилися) у вихідні дні*; іноді такі словосполучення мають інші обставинні значення: *(зробив) у такий спосіб* (способу дії), *(прийшли) з власної волі* (причини), *(сиділи) з правого боку* (місця). Якщо застосувати прийом елімінування до означальних компонентів у реченні, то можна зауважити: інваріантна форма наведених словосполучень не завжди засвідчує комплексивність, лише контекстуальне вживання у формі непрямих відмінків спричиняє семантизацію та граматикалізацію компонентів, порівн.:

1. *Цей тиждень був для мене важким.* → *Тиждень для мене був важким* (займенник-означення елімінується: свідчення того, що виокремлене словосполучення *цей тиждень* вільне).

2. *Цього тижня ми важко працювали.* → **Тижня ми важко працювали* (елімінація неможлива, оскільки руйнується речення, словосполучення *цього тижня* синтаксично зв'язане, засвідчує комплексивні відношення).

Крім обставинної функції, такі словосполучення можуть виконувати також функцію означення: *(лист) від двадцятого квітня, (карта) в маленькому масштабі*; показовими серед таких одиниць є конструкції, до складу яких входять іменники в непрямих відмінках, що стосуються назв частин тіла: *(дівчинка) з блакитними очима, (чоловік) високого зросту, (дівчина) з милим обличчям*.

Комплексивність як ознака семантико-граматична залежить від лексико-семантичних особливостей опорного компонента – потреби в доповненні його значення для виконання синтаксичної функції. Тому комплексивні відношення передусім стосуються синтаксично зв'язаних словосполучень чітких структурно-семантичних та граматичних моделей з опорними компонентами визначеної релятивної семантики. Однак поза типовими моделями синтаксично нечленованих словосполучень залишається ще чимало підрядних утворень, статус яких щодо семантико-синтаксичних комплексивних відношень залишається не зовсім визначеним. Так, у словосполученнях, що виконують функцію аналітичних другорядних членів речення, які прийнято називати поширеними, синтаксична зв'язаність часто має суто граматикалізований характер: опорний компонент таких поєднань не обов'язково потребує семантичного доповнення, а цілісність таких комплексів зумовлена комунікативно-граматичними чинниками: *Вирісши без перепон, ми робимо самостійно й охоче все те, що святе і бажане* (Г. Сковорода). Аналітизм другорядних членів речення, які виражені дієприслівниковими, дієприкметниковими, субстантивними зворотами, здебільшого має формально-граматичний характер, тому статус семантико-синтаксичних відношень виокремлених словосполучень із таких зворотів, незважаючи на синтаксичну неподільність, не цілком відповідає ідеї комплексивності у традиційному баченні, відтак потребує додаткового, ретельнішого аналізу.

1. Арутюнова Н. Д. Члены предложения / Н. Д. Арутюнова. // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – С. 584-585.

2. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. – Москва: Просвещение, 1981. – 271 с.

3. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – Київ, ВЦ „Академія”, 2010. – 384 с.

4. Загнітко А. Словосполучення як синтаксична одиниця / А. Загнітко. [Електронний ресурс]. Доступно з: // https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/128795/Books_2010_2019_018-2013-1_5.pdf?sequence=1.

5. Кротевич Е. В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения / Е. В. Кротевич. // Видатні вчені Львівського університету ХХ ст.: С. В. Кротевич. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – С. 239-268.

6. Кротевич С. Способи вираження підрядного зв'язку / С. Кротевич // Видатні вчені Львівського університету ХХ ст.: С. В. Кротевич. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – С. 61-84.

7. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II: Синтаксис / Б. Кулик. – Київ: Радянська школа, 1965. – 384 с.

8. Кутня Г. Деякі зауваги про аналітизм підмета з погляду його структурно-семантичної оцінки та формально-граматичної організації / Г. Кутня // Вісник Львівського університету. Серія філологічна – Вип. 63. – Львів, 2016. – С. 32-42.

9. Кутня Г. До питання аналітизму другорядних членів речення в академічній граматиці / Г. Кутня // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко / – Вінниця: ДонНУ, 2016. – Вип. 2. – С. 64-69.

10. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, В. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – Київ: Вища школа, 1994. – 670 с.

11. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – Київ: Вища школа, 2005. – 270 с.

12. Скопченко О. І., Цимбалюк Т. В. Сучасний словник іншомовних слів / О. І. Скопченко, Т. В. Цимбалюк. – Київ: Довіра, 2006. – 789 с.

13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – Москва: Прогресс, 1989. – 656 с.

Стаття надійшла до редколегії 15. 05. 2017

доопрацьована 10. 07. 2017

прийнята до друку 27. 08. 2017

COMPLETIVE SEMANTIC-SYNTACTIC RELATIONS IN SUBORDINATING WORD COMBINATIONS

Halyna Kutnia

*Ivan Franko National University of Lviv
The Ivan Kovalyk Department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001/Lviv, Ukraine,
phone: (0 322) 239 47 17*

The article contains the analysis of completive semantic-syntactic relations in subordinating word combinations in the modern Ukrainian language. These relations are considered as complementary in contrast to the main relations (objective, attributive and adverbial). They are separated from syntactically indivisible word combinations, in which the head word equires a semantic addition to function syntactically in the sentence.

The article includes a literature review of the definition of the term 'completive relation' in linguistics; structural grammatical models of indivisible word combinations, that have completive relations, are also studied. Such models correspond to the models of analytical sentence parts and can function as both the principal parts of the sentence (the subject and the predicate) and the secondary parts of the sentence (the object, the attribute, the adverbial modifier).

Word combinations with completive semantic-syntactic relations can be found in different categories depending on the syntactic category of the head word: substantival, numeral, pronominal, verbal, adjectival, adverbial. Completive relations are regarded as secondary in contrast to the primary ones (objective, attributive and adverbial).

Contextual factors (mostly formal grammatical) that affect the status of syntactic relations and therefore the characteristics of the semantic-syntactic relations of completivity (the grammatical number of the verb-predicate, the case of the head word in subordinating word combinations that are selected from a context) are also discussed in the article. Issues related to the extraction and evaluation of word combinations that represent grammaticalized forms (adverbial-participle, participle, etc.), that require further research, are examined.

Key words: subordinating word combinations, completive semantic-syntactic relations, syntactically indivisible word combinations, analytical sentence parts.